

թզուկ մարդկանց ոյժի մակերևոյթին: Սակայն մարդկային կուլ'տուրան դրանով պիտի ընկնի: Բոլորովին սխալ կարծիք է, իբր թէ Նիցշէն Րուսօի պէս թշնամաբար է վերաբերուում կուլ'տուրային և այս տեսակէտից պահանջում դարձ դէպ բընութիւն: Իհարկէ՝ Նիցշէն էլ է ցանկանում, որ մարդիկ դառնան դէպ բնութիւնը, բայց ոչ ըստ էութեան հակառակ կուլ'տուրայի, այլ հէնց ընկած կուլ'տուրան բարձրացնելու համար: Մեր կուլ'տուրայի անկման պատճառն այն է, որ ռամկավարութիւնը, սոցիալիզմը և բիւրօկրատիան հակառակ կողմերից ձեռք ձեռքի են տուել, որ նուազեցնեն անհատականութիւնը և նրա ոյժերը նսեմացնեն: Սակայն չպիտի մոռանալ, որ առանց ուժեղ անհատների ըստ Նիցշէի չկայ նաև բարձր կուլ'տուրա:

Թարգմ. Ս. Ի. Ի.

(Վերջը յաջորդ համարում)

ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

Անցեալ անգամ մենք խօսեցանք «Շարքի-Ռուս»-ը օրաթերթ դարձնելու հարցի մասին: Շահթախթինսկին յայտնած էր, որ հարկ եղած դիմումն ըրած է, ուր որ պէտք է, լրագիրը ամենօրեայի վերածելու արտօնութիւնն ստանալու համար: Թուրք լրագրապետ այժմ կը հաղորդէ, թէ Կովկասի կառավարչապետը, իշխան Գուլիցին, իր բարեհաճ կամքով՝ ղուրբան բայրամի օրը «Շարքի-Ռուս»-ը ամեն օր հրատարակելու արտօնութիւն տուեր է: Շահթախթինսկի այդ արտօնութեան կարևորութիւնը վեր հանելէ յետոյ կը յայտարարէ, թէ թուրքերն ալ պիտի ունենան իրենց ամենօրեայ լրագիրը, որ զիրենք տեղեակ պիտի պահէ կեանքի փաստերուն, օրը օրէն կատարուող քաղաքական դէպքերուն, որոնց մէջ, այժմ, ամենուն ուշադրութիւնը կը գրաւէ ռուս-ճապոնական պատերազմը:

Այդ պատերազմը, կը գրէ Շահթախթինսկի, մեր սեփական պատերազմն է. «Շարքի-Ռուս»-ը կարդացող ռուս-մահմէդականները այդ պատերազմի դէպքերը կարդալով չպէտք է բաւականանան, այլ իրենց ձեռքէն եկած ամեն բան պիտի ընեն՝ որպէսզի ռուս յաղթի: Եւ ինչպէս չպիտի զօրացնուի կայսրի փառք ու պարծանքն ու

Ռուսաստանի իրաւունքները աւելցնեն: Ու այդ առիթով կը յորդորէ մահմէդականները դրամ հաւաքել պատերազմի դաշտն ուղարկելու համար բժիշկներ, գթութեան քոյրեր կայլն կայլն: «Փառք Աստուծոյ, կը բացազանչէ թուրք խմբագիրը, մահմէդականները, ընդհանրապէս, Ռուսաստանի աղքատ ժողովուրդը չեն ներկայացներ. Բագուի, Կազանի մէջ ճրչափ միլլիոնատէր մահմէդականներ կան. հայրենիքի համար մեր սէրը գործով ապացուցանելու ամենայարմար ժամանակը հիմայ է. պէտք է հազարներով, հարիւր հազարներով, միլլիոններով փող հաւաքենք պատերազմական կարիքները լրացնելու համար, պէտք է Բագուի միլլիոնատէր մահմէդականները օգնութեան տետրակներ բանան և նպաստ տուողներու գլխաւորները հանդիսանան. ուստի մահմէդականները, թէ թուրք և թէ թաթար, վիհանձն և առատաձեռն բնաւորութիւն ունին. եթէ դո՛ւք, միլլիոնատէրներ, անոնց առջեւ ընկնիք, ամբողջ ազգը, բոլոր ուստի մահմէդականները ձեզի կը հետևեն»:

Այս յորդորականէն յետոյ կ'անցնի ամենօրեայ «Շաբքի-Ռուս»-ի հարցին ու կ'աւելցնէ. «Այս օրերս կը յայտնենք, թէ մեր լրագիրը ձր օրուընէ սկսած օրաթերթի պիտի փոխուի:

*

Յայտնի է թէ տգէտ հասարակութիւնները ինչ աչքով կը նայն թատրոնի վրայ. բեմը եթէ սքրապիղծ չէ, զոնէ օյինբազուութիւններու տեղ մըն է, ուր մարդիկ այս կամ այն կապկութիւնները կ'ընեն: Մահմէդականները տակաւին այդ ըմբռնումը ունին թատրոնի մասին. բայց կամաց-կամաց երևի թուրքերն ալ կ'աշխատին նախապաշարումի այդ քօղը պատուել, «Շաբքի-Ռուս»-ի միւսնոյն համարին մէջ Կազանէն գրուած թղթակցութենէ մը կ'իմանանք որ տեղացի թուրք ինտելիգէնտները, թաթար լեզուով ներկայացում մը կազմակերպեր են Ադա էֆէնդի անունով մէկու մը տանը: Ներկայ գտնուեր են ոչ միայն տղամարդիկ, այլ և կիներ, աղջիկներ: Ներկայացման կազմակերպումին օգներ են գիմնադիւսարտ թրքուհիներ, ուսանողներ և թուրք լէտրէսէի թալէպէներ: Ներկայացման մասնակցեր է Շէֆիզէ-խանում անունով թրքուհի մը և յաջող կերպով է կատարեր դերը: Ահաւասիկ փաստ մը, որ թուրք կիներն ալ կը թօթափէ իր վրայէ հարեմական հասկացողութիւնները և կը մտնէ հասարակական գործողի մորթին մէջ:

*

Օրենքուրգէն թուրք արթուն ու խելացի գրող մը, «Գրիչ» ծածկանունին տակ, Կազանէն գրուած կղերամուլ նամակի մը պատասխանելով՝ երկու երկար բանասիրական կը նուիրէ իս-

լամ հոգևորականութեան: Գեղեցիկ կերպով ցոյց կու տայ այսօրվերջինի փողապաշտութիւնը, տգիտութիւնը, գործած չարիքները: Վթաղաքին մէջ երեք-չորս սեփական տուներու տէր են, բնաւ պարտք չունին, ամսական լաւութեամբ 150 ռուբլի եկամուտ կը ստանան կամ դրամատներու մէջ հինգ-տասը հազար ռուբլի պառկեցուցած են և իրենց մահէն յետոյ երբեմն յիսուն հազար, հարիւր հազար ռուբլի արժողութեամբ կալուածներ կը թողուն, բայց այնուհանդերձ իրենց կեանքը կ'անցնեն աջահամրոյներ, տասանորդներ, նպաստներ ու նուէրներ կորզելով և զխտուն տակ դնելու բարձ չունեցող խեղճէն, կեանքի անհրաժեշտ պետոյքներէն զրկուած գործաւորէն հինգ-տասը ռուբլի չփրցուցած՝ պսակ չեն կատարեր ու չհաս, ապօրէն պսակներ կ'օրհնեն քսանական, երեսնական ռուբլի վարձատրութեամբ... Ահաւասիկ ձեզի հաւատարիմ հայերի մը, որուն մէջ կարող են նայիլ և հայ քահանաները: Վիճակները, կ'աւելցընէ «Գրիչ», ազգին և հասարակութեան առաջնորդները կը նկատուին, անոնք կոչուած են ժողովուրդի կրօնական և աշխարհական բարատաւորութեան աշխատիլ, իրենց քարոզներով, հայրական խրատներով ժողովուրդի բարքը ուղղել, մտքերն ընդարձակել—ասոնք են, չէ՞, կղերի պարտականութիւնը: Բայց իրականութիւնը բոլորովին տարբեր է. անոնք հասարակութեան օգտակար ու անհրաժեշտ քարոզներ չեն տար, կամ աւելի ճիշտը չեն գիտեր տալ: Անոնք երբեք տեղեկութիւն չունին թէ ժողովուրդը այս և հանդերձեալ աշխարհի մէջ ամենէն աւելի թիւ քանի պէտք ունի. ժողովուրդի բարոյական և ֆիզիկական տանջանքներու միջոցին, կեանքի ու մահուան մէջտեղ գտնուած այս ժամանակներուն մէջ անդամ, անոնք ժամավաճառ կ'ըլլան սափրիչի ու դերձակի վայել շաղակրատութեամբ: Կը կարծեն թէ իրենց ամբողջ պարտականութիւնը կ'ամփոփուի շաքաթը անգամ մը թուրթակի պէս աղօթատեղիի բեմէն կարգաւ արարեալէն յորդարական մը որը՝ ոչ թէ ժողովուրդը, այլ նոյնիսկ իրենք չեն հասկնար: Բայց հոգևորականները իրենց խղճմտանքի վրայ ունին ոչ միայն անպարտաճանաչութեան և պարտազանցութեան յանցանքները, այլև աւելի դատապարտելի միտք մը—անոնք արգելք ու խոչընդոտ կը հանդիսանան առաջադիմութեան ամեն քայլի, որ կը փորձէ ընել իսլամ ժողովուրդը»:

Այս վերջին ժամանակները—կը շարունակէ «Գրիչ» իր ամբաստանագիրը—մեր ռուս մահմէդականներուն մէջ սկսեցին կեանքի նշաններ երևալ. դարերէ իվեր իրենց թաղուած տգիտութեան գերեզմանի մէջէն փոքրիկ շարժումով մը իրենց գը-

լուխը բարձրացնելով ուղեցին դիտել լոյսին եկած կողմը. սակայն աւանդ, թաղուած մարմիններու վրայ փտեցնելու համար նստած «միկրոններն» ու «մակարոյծները» (պարագիտ) կեանքի ու շարժումի այդ նշանները զգալով՝ սարսափած որ մի գուցէ անոնք ոտքի ելլեն, իրենց ատամները աւելի ու աւելի խըրելով անոնց մարմնի մէջ՝ սկսեցին կատաղօրէն հող նետել անոնց դէպի լոյսը ուղղուած աչքերուն մէջ»:

«Լրագրին, ազգի հոգին եղող գրականութեան իրենց ատամներով և եղունգներով հակառակելով, նոր գրողները, հրատարակիչները մինչև անգամ տպագրական նոր խօսքի ընթերցողները պիղծ գտնելով՝ ամին տեղ իրենց ձեռքէն եկածին չափ հալածեցին զանոնք, հայհոյեցին անոնց, զանոնք հացէ կտրեցին»...

Պէտք է յիշել «Գրիչ»-ի մատնացոյց ըրած մէկ փաստն ալ. Ռուս դպրոցներու մահմէդական աշակերտներուն իրենց կրօնի ու ազգայնութեան սկզբունքները դասաւանդելու համար հրաւիրուած հոգևորականները՝ այդ դժբախտ երեխաներուն իսլամութեան, կրօնի, ազգութեան մասին ոչինչ չկարգացնելով, չուսուցանելով՝ իրենց անիրաւ ամսականները ստանալու համար, ամիսը անգամ մը դպրոցի մէջ իրենց գոյութիւնը ցոյց կու տան»:

Այս ու այս տեսակ մեղադրանքներու երկար շարքէ մը յետոյ, «Գրիչ» կ'առաջարկէ ընդունել հոգևորականներուն թոշակ նշանակելու սկզբունքը որը երկու կողմին համար ալ ձեռնտու է. նախ ժողովուրդին, որ այն ժամանակ տգէտ իմամներ չի ընտրէր, երկրորդ՝ կրօնաւորներուն, որ փոխանակ ծուխին գլուխը ուղեցնելու, նուէրի յուսով, իրենց համար թոշակ նշանակուած կ'ունենան և հանգիստ կ'ապրին:

Ընթերցողներուն յայտնի է թէ հիւանդութիւններու, համաճարակներու ինչ սարսափելի բոյներ են իսլամական ուխտատեղիները: Ամէն տարի Մէկկէէն վերադարձող հաճիները իրենց հետ կը բերեն քոլերայի սերմերը: Քէրբէլա, մահմէդականներու երկրորդ նշանաւոր ուխտատեղին, Մէկկէի մրցակիցն է վարակիչ հիւանդութիւններու, համաճարակներու տեսակէտով: Շատեր գիտեն այս երևոյթի պատճառը—առողջապահիկ պայմաններու պակասը, կեղտոտութիւնն ու համախնուումը, որ կը տիրէ այդ ուխտատեղիներու մէջ: Բայց այս բոլորը գիտնալով հաճե՞ր՞ մարդ սարսափով կը կարգայ այն պատկերը, որ մեզի կը գծէ «Շարքի-Ռուս»-ի մէջ Աբբաս Ալիոֆ մէկը Բաղդադէն Քէրբէլայի մասին:

«Քէրբէլա 30,000 տնուոր տեղ մըն է. փողոցները, շուկանե-

րը, բաղադրները շատ նեղ են. տները քովքովի, իրարու վրայ դարսուած. գարշահոտութեան պատճառով մարդ փողոցներէն չի կրնար անցնիլ. տուներու մէջ անգամ նստիլ կարելի չէ: Քաղաքի կլիման նոյնպէս վատ է: Քէրբէլայի մէջտեղէն կ'անցընի գետակ մը, ուր կը թափեն աղբերը, ուր կը լուան իրենց բոլոր կեղտոտ շորերը. այս տարի շատ անձրև եկած չըլլալուն պատճառով գետի ջուրը նուազ էր, ջրի գոյնը խաղախորդարանի (դապապաղխանէի) ջրի գոյնն ունէր. գարշահոտութենէն գետեզերքէն չէր անցնուիր. քաղաքի բնակիչներու գործածած ջուրն այս է. ջրկիրները՝ գետի մաքուր տեղէն (?) իրենց տիկերը լեցնելով՝ կը ծախեն ամեն տան հարկաւոր եղած ջուրը... Բնակիչներու մեծամասնութիւնը կերակուրը շուկայէն կը պատուիրէ. այս քաղաքին մէջ ճաշարաններ շատ կան, ու ժողովուրդը սրվորութիւն ըրած է փոխանակ տունը կերակուր պատրաստել տալով ուտելու՝ ճաշարաններու մէջ կերակուրիլ: Սոհարարները այս տեսակ սովորութիւն ունին. նախ՝ ամենէն աւելի փիլաւ կ'եփեն, եթէ փիլաւը չի ծախուի և մէկ-երկու օր յետոյ դարձեալ մնայ, փիլաւը տոլմա կը շինեն, մէկ-երկու օրէն տոլման քիւֆտէի կը դարձնեն, եթէ քիւֆտէն ալ մասսամը մնայ, չի ծախուի, չորպա (սուպ) կը շինեն: Միւս կերակուրներն ալ այս տեսակ են...

Նամակագիրը կը պատմէ որ Պարսկաստանէն, Հնդկաստանէն և շրջակայ երկիրներէն, այս տարի, այդ որջին մէջ թափուեր են ութսուն հազար ուխտաւորներ:

Ու ինչպէս շատ բնական է—հակառակը միայն կարող էր զարմացնել—այս տարի փետրուարի սկիզբները քոլերա է ծագեր Քէրբէլայի մէջ և օրական 200 հոգիէն աւելի մահ է պատահեր: Թղթակիցը ուրիշ այնպիսի բաներ ալ կը պատմէ, որ մարդուն պարզապէս առասպելական կը թուին: Կը հաստատէ թէ Քէրբէլան ունի քաղաքապետութիւն, քաղաքային բժիշկներ, որոնք՝ շնորհիւ վեհափառ սուլթանին, քաղաքին փողերն ուտել և քաղաքացիները թալանել միայն կ'աշխատին: Թէ հաստատուած առողջապահական շղթաներն ու կարանտինները խաբէութիւններ կարելի է համարել, որովհետև մէկ-երկու օսմանեան ոսկիով հսկողութեան տակ զանուկները իրենց ուզած տեղը կարող են երթալ: Թէ Բաղդադէն քննութեան ուղարկած էսսպեկտորը—բժիշկ մը ուխտաւորներէն 800 ոսկիի չափ դրամ ժողվելէ յետոյ՝ կարանտինի անուան տակ լեցուցեր է աւերակ քարվանսարայի մը մէջ, ուր 2000 հոգի ցուրտէն ու անօթութենէն կոտորուեր են...

Նամակին մէջ այս կարգի փաստեր կը վխտան. աւելորդ

պիտի ըլլար աւելի երկարել: Եւ այս ամենէն յետոյ մտածել, որ քսաներորդ դարու, գիտութեան դարուն մէջ կ'ապրինք...

Այդ պատկերը, ինչպէս ամեն մարդ, վրդովեւ է և Թուրքիոյ ընդհանուր հիւպատոս Րիֆաթ բէյը, Թիֆլիսի մէջ: Այդ վրդովմունքը անշուշտ պատիւ կը բերէ Թուրքիոյ՝ Թիֆլիսի մէջ գտնուող ներկայացուցչին, որովհետեւ ան ցոյց կու տայ թէ Րիֆաթ բէյ կարգ մը Թուրք պաշտօնեաներու պէս չէ կորսնցուցած բոլորովին յուզուելու ընդունակութիւնը: Բայց այդ յուզումը Րիֆաթ բէյին մղել է ոչ թէ խնդրի առարկայ եղող յօդուածը հասցնելու Պոլիս իր մեծերուն, որպէսզի անոնց հոգածութիւնը հրաւիրէ այդ սարսափելի որջին վրայ, այլ գրելու հերքում մը և ուղարկելու «Շարքի-Ռուս»-ին: Դուք կը խորհիք հարկաւ, որ Րիֆաթ բէյը գոնէ հերքելու եղանակը գիտէ, այսինքն կը խօսի փաստերու, ֆակտերու լեզուով: Բայց ոչ: Թուրք հիւպատոսը կարծէք Հոռմի անսխալ պապին քթէն ընկած ըլլայ, իր այն և ոչ-ը բաւական են սեւ սպիտակ դարձնելու և փոխադարձաբար: «Շարքի-Ռուս»-ին պարզապէս կը գրէ որ Քէրբէլայի մասին տպուած յօդուածը, և պաշտօնեաներու մասին գրուածները մանաւանդ, զրպարտութիւններ են, սուտեր են, զորս կը խնդրէ որ լրագիրը բարեհաճի հերքել:

Այս պարագային մէջ Թուրք Թերթի խմբագիրը կը շարժի այնպէս, ինչպէս պիտի շարժէր իւրաքանչիւր ոք—հերքումը չը գոյ կը համարէ: Եւ Րիֆաթ բէյին խորհուրդ կու տայ իր վրդովմունքին մասնակից ընել և՛ իր կառավարութիւնը, ոչ այն նպատակով որ նոր հերքումներ տեղացնեն լրագրին վրայ, այլ ջանան մաքրել Քէրբէլան շնչաւոր ու անշուշտ ապականութիւններէ:

*

Նախապաշարուած, տգէտ հասարակութիւններու փրկութեան միակ ճամբան, յառաջագիմութեան ու իսկական մարդկայնութեան մէջ մտնելու միակ միջոցը լուսաւորութիւնը, կըթութիւնն է: Մահմէդական ժողովուրդը երկար ժամանակ անգիտացաւ այդ տարրական ճամբարտութիւնը, բայց որովհետեւ կեանքի դասերը ամեն խրատէ, ամեն խորհուրդէ աւելի պերճախօս են, մահմէդականներն ևս կ'ըսկսին ըմբռնել այդ ճամբարտութեան ուժը: «Շարքի-Ռուս»-ի № 24-ի մէջ մէկը կ'առաջարկէ տեսակ մը ուսումնական խորհուրդ կազմել, որը աշխատի ծրագրի միօրինակութիւն մտցնել Թուրք նախնական դպրոցներուն մէջ, կանոնաւոր դիւրութեամբ դասագրքեր կազմել տալ ձեռնհաս անձերու և մանաւանդ ջանալ մահմէդական երեսա-

ները այն աստիճան նախապատրաստել, որ անոնք տարրական ուսումնարաններու ընթացքն աւարտելէ յետոյ կարողանան ընդունուիլ գիմնազիաները:

«Շարքի-Ռուս»-ի կարող աշխատակիցներէն մէկը Իբրահիմ, փետրուարի մէջ տեսակցութիւն մը ունեցեր է Մուրադ բէյի հետ, որը ժամանակին «Երիտասարդ թուրքերու» ղեկավարը և Աբդ-իւլ Համիդի ուխտած թշնամին էր: Բայց, ինչպէս վայել է «Երիտասարդ թուրքին», քիչ յետոյ իր յեղափոխական համոզումները ծալեց մէկ կողմ դրաւ ու ձեռքը երկնցուց Սուլթան Համիդին, որը բնորոշելու համար ամենասարսափելի բառերն անգամ քաւական խիստ չէր գտած: Սուլթանը կատու դարձուած երբեմնի աոիւծը բնակեցուց Վոսֆորի ափերուն վերայ և անոր հասկցուց, որ խելօք կատուին համար ներելի չէր բնակարանին պատերէն անդին անցնիլ: «Շարքի-Ռուս»-ի աշխատակիցը անհայդ կամաւոր բանտին մէջ է որ տեսակցեր է Մուրադ բէյի հետ: Երիտասարդ թուրքերու նախկին պետը, մարգարէի մը պէս, որուն բերնին վրայ բառերը դադրած են այլևս ցասկոտ, շանթալից ու վրէժխնդիր ըլլալէ, թուրք թերթի աշխատակցի պատմածին նայելով՝ խորհուրդ է տուեր ռուս կառավարութեան վարչութեան տակ ապրող մահմէդականներուն հաւատարիմ գտնուիլ պետութեան, դրա հետ միասին ազգութիւնն ու թաթարութիւնը երբէք չմոռնալ. այդ կէտին շատ ուշագիւր ըլլալու էք. ազգութեան ապագան լեզուի պահպանութեան և լեզուի պահպանութիւնն ալ ազգային դրականութեան մէջ է: Մէկ ալ թաթարներու գաղթուածի հարցը պէտք չէ մոռացութեան տալ. գաղթականութիւն պարզ ոճիւր մըն է. այս բանը ժողովուրդին հասկցնել նուիրական պարտականութիւն համարեցէք... Իբրահիմ կը յայտնէ որ Մուրադ բէյ բնիկ կովկասցի է և իր սկզբնական կրթութիւնը ռուս դպրոցի մէջ ստանալէ յետոյ, քսանեօթ տարի առաջ Պոլիս երթալով ուսումը վերջացուցեր է այնտեղ: Թուրքիոյ ժամանակակից ամենակարող գրչի տէր մարդերէն մէկը՝ այժմ գրականութեամբ չղբաղուիր, այլ պարտիզպանութեամբ: Այնուհանդերձ, խօսակցութեան ընթացքէն Իբրահիմ կուսեր է, որ Մուրադ բէյ չտպագրուած քանի մը գործեր ունի. Մուրադ բէյի արտասանած ճառին մէջ հետեւեալ խօսքերը զուրկ չեն սակայն հետաքրքրութենէ ու խորհրդաւորութենէ. «Մարդ առիթը ձեռքէն երբէք փախցնելու չէ. բնաւ խաբուելու չէ...»: Անօգուտ աւագանքի մը դրոշմը չէն կրեր այս դառնասիրտ խօսքերը: